

8. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2011. – 844 с.
9. Селіванова О. О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке. Монографічне видання / О. О. Селіванова. – Черкаси : Ю. Чабаненко, 2012. – 488 с.
10. Сучасний тлумачний словник української мови / За заг. ред. В. В. Дубічинського. – Харків : Школа, 2006. – 1008 с.
11. Текст и перевод. – М. : Наука, 1988. – 160 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Гончар О. Берег любви : Роман ; пер. с укр. / О. Гончар. – К. : Художня література, 1991. – 245 с.
2. Гончар О. Берег любви : Роман / О. Гончар. – К. : Художня література, 1988. – 240 с.

Стаття надійшла до редакції 22 січня 2013 року

УДК 811.161.2'38: 81'04

***Наталія Медвідь**
(м. Київ, Україна)*

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІЛОВОЇ ПИСЕМНОСТІ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

У статті подана жанрово-стильова характеристика офіційно-ділового стилю другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Всебічно досліджено писемні пам'ятки на різночасовій і різнотериторіальній джерельній базі. Розглянуто особливості української ділової писемності гетьманського періоду, визначено критерії типології ділових документів.

***Ключові слова:** жанрово-стильова характеристика, офіційно-діловий стиль, ділова писемність, типології ділових документів.*

В статье дана жанрово-стилевая характеристика официально-делового стиля второй половины XVII – первой половины XVIII вв. Всесторонне исследованы письменные памятники на разновременной и разнотерриториальной первоначальной базе. Рассмотрены особенности украинской деловой письменности гетьманского периода, определены критерии типологии деловых документов.

Ключевые слова: жанрово-стилевая характеристика, официально-деловой стиль, деловая письменность, типологии деловых документов.

The style of official documents genre and stylistic characteristics dating back to the second part of the 17-th – the first part of the 18-th centuries are given in the article. It comprehensively studied the written monuments on the convergence of different territorial and resource basis. The peculiarities of the Ukrainian hetmans' period official written language are studied; official documentation typology criteria are defined.

Key words: genre and stylistic characteristics, official documents, official written language, official documentation typology.

Цінними для лінгвістичних досліджень є пам'ятки української літературної мови XVII – XVIII ст., зокрема зразки ділової писемності, оскільки вони фіксують елементи живої народної мови на всіх мовних рівнях, які у подальшому вплинули на формування норм нової української літературної мови, поклали початок новому офіційно-діловому мовленню. Виробленні формуляри ділової писемності, специфічна термінологія були успадковані сучасною документацією.

Останнім часом активізувалася видавнича діяльність рукописних пам'яток минулих століть, а саме: упорядковані та видані українські грамоти XIV – XV ст., актові книги XVI – XVIII ст., універсали та документи Б. Хмельницького, І. Мазепи, ділова документація Гетьманщини XVII ст., пам'ятки ділової мови Волині та Наддніпрянщини XVII ст., ділової і народно-розмовної мови XVIII ст. тощо. Проте не всі опубліковані документи можуть бути дослідженні з лінгвістичного погляду, оскільки вони подаються не систематизовано, із певними змінами у графічній системі документу. Тому для історико-стилістичного аналізу найдоцільніше послуговуватися рукописними оригінальними джерелами. Всебічне лінгвістичне вивчення писемних пам'яток

XVII – XVIII ст. на різночасовій і різнотериторіальній джерельній базі доповнить теоретичні напрацювання у галузях історичної стилістики, історії української мови, лінгвістичного джерелознавства, дипломатики тощо.

Дослідженню історії офіційно-ділового стилю української мови присвячені праці Л. Гумецької, В. Русанівського, Л. Ткач, М. Мозера, Н. Жовтобрюх, С. Бибик, Н. Бабич та ін. Спеціальних розвідок про мову ділових документів XVII – XVIII ст. дуже мало. Це переважно мовно-історичні коментарі учених (В. Передрієнка, В. Горобця, В. Мойсієнка та ін.), що супроводжують публікацію писемних пам'яток.

Актуальність пропонованого дослідження полягає в тому, що досі не вирішеними залишаються проблеми жанрово-стильової диференціації ділового стилю Гетьманщини, не існує остаточної думки щодо різновидів та номінацій документів у межах одного жанру. Частково складнощі у вирішенні цих питань пов'язані із тим, що до сьогодні не збереглося жодного повного комплексу документів канцелярій місцевих установ Лівобережної України, а лише окремі актові книги та розрізнені документи.

Мета статті – з'ясувати критерії типології української ділової писемності гетьманської доби.

Інтенсивний жанровим-стильовий розвиток офіційно-ділового мовлення у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. пов'язаний із розширенням сфер його функціонування, діяльністю ієрархії інститутів управління, збереженням прав і привілеїв Гетьманщини.

Гетьманщина у складі Російської імперії була найбільшим за площею та населенням автономним держаним утворенням з власним адміністративно-територіальним поділом, до якого входили сучасні Чернігівська, Полтавська, частково Київська, Сумська, Черкаська та Брянська області.

В енциклопедії топонім «Гетьманщина» визначається як напівофіційна назва Лівобережної України, що належала Росії після Андрусівського перемир'я 1667 року (на противагу Правобережній Україні, яка залишилася під владою Речі

Посполитої) та проіснувала до поширення загальноросійського державного законодавства в Україні у 1783 році [2, с. 215].

У гетьманській Україні за гетьманом була закріплена вища військова, політична, адміністративна, фінансова та судова влада. Верхівку її адміністративного апарату становила генеральна старшина: генеральний обозний, генеральні судді, генеральний писар тощо, а вищим військово-адміністративним козацько-старшинським органом була Генеральна військова канцелярія, яка діяла до ліквідації гетьманства у 1764 році. Нею керував генеральний писар.

Писаря Генеральної військової канцелярії називали «гетьманським канцлером», «міністром внутрішніх справ [10, с. 50]», його роль у політичному житті країни була значною. Генеральний писар вів діловодство, справи внутрішнього та міжнародного характеру.

Акти та документи Генеральної військової канцелярії, полкової адміністрації та судочинства, сотенних урядів, міського самоврядування, універсали тощо писалися простою українською мовою, зрозумілою для всіх верств населення. Звичайно, жива народна мова не вживалася у чистому вигляді у діловодстві, проте була важливим її компонентом, який завжди поєднувався із книжним. Часто традиційна канцелярська мови містила русизми.

За часів російського панування в Україні паралельно з українською мовою у діловодстві функціонує російська мова, яка у XVIII ст. витісняє українську і стає єдиною офіційною мовою.

За гетьманської доби відбуваються позитивні зрушення у діловодстві, а саме: формується ієрархія спеціалістів, які працюють з документами (старших канцеляристів, писарів, підписків, протоколістів, регістраторів, копіїстів, толмачів, повитчиків); удосконалюється фаховий рівень оформлення документів; усталюються формальні риси документів та технологія їх підготовки, обробки, зберігання; встановлюється функціональна ієрархія документів та певна закономірність між типом документа та його композицією тощо [7, с. 36–37].

На початку XVIII ст. під впливом західноєвропейський зразків діловодства відбувається інтернаціоналізація документів.

Було введено обов'язкову їх реєстрацію, закріплюється статус реквізитів, з'являються листовні (збірки узірцевих листів), упорядковані за конкретними типовими ситуаціями.

Листовня 1712 р., авторами якої були священник Данило Гирман та, ймовірно, його син Мосій, подає зразки, призначені для вжитку в церковних та світських справах [12]. Писарі наслідували загальноприйняті зразки складання документів.

Поява листовень забезпечила високий ступінь унормованості ділової мови, сприяла остаточному закріпленню назв документів. Адже до XVIII ст. номінація документів здійснювалася, як правило, писарем, залежно від їх призначення, ключових слів, тематики, тобто була самоназвою. Наприклад, лише писарська приписка «квитанція», а також слово «квитуємь» у заключній формулі давали підстави для зарахування документа до розряду первісних квитанцій. А вже усередині XVIII ст. слово «квитанція» виділяється у самостійну формулу-заголовок [4, с. 42].

Більшість номінацій ділової документації XVII – XVIII ст. були поліфункціональними. Актами називали не лише будь-які офіційні документи, що мали юридичну силу, фіксували певні факти, а й книги для запису документів міського самоврядування, судових справ тощо. На позначення ділових документів та листів продовжує вживатися термін «грамота», успадкований із минулих століть. І лише із введенням у XVIII ст. західноєвропейської номенклатури ділових документів терміни «акт» та «грамота» звужують своє значення до називання відповідних самостійних жанрових різновидів документа, а для загальної номінації тексту офіційно-ділового стилю вживається слово «документ» (від. лат. *dokumentum* – повчальний приклад, взірець, досвід) зі значеннями «діловий папір, що засвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь; письмове свідоцтво, що офіційно підтверджує особу; письмовий твір, грамота і т. ін. як свідчення про щось важливе, історичне [11, с. 356]».

Тривала поліфункціональність у номінації документів свідчить про слабкий вияв стилеутворюючих елементів у їхній структурі. Наприклад, слово «протоколь» уживається на початку

XVIII ст. на позначення будь-якої актової книги, реєстрів, записних книг, приватних щоденників, а також окремих актів (адміністративних, судових протоколів), які були прототипами сучасних протоколів [4, с. 248–249]. Мабуть, тому донедавна ділова документація XVII – XVIII ст. у наукових дослідженнях не підлягала диференціації, а розглядалося як єдине ціле, а проблема класифікації документів цієї доби є складною.

У класифікаціях С. Каштанова [6] та Л. Пушкарьова [9] визначальним є історичний або юридичний аспекти. Для створення оптимальної класифікації українських актів, на думку В. Горобця, потрібні дослідження в галузі жанрів ділового стилю, що ґрунтуються на видовій атрибутиці актів, з урахуванням зв'язку їх з соціальною сферою діловодства та функціональним статусом [3].

М. Бахтін вирізняє жанри («тематичні, композиційні та стилістичні типи висловлювань [1]») у функціональних стилях, а стилі у жанрах, оскільки стиль нерозривно пов'язаний з певними тематичними і композиційними єдностями. Отже, стиль є одночасно і функціональним типом мови, і елементом жанрового висловлювання.

Жанр документа – «функціональний різновид мовлення, що має стандартизовану форму вираження засобами офіційно-ділового стилю та відповідає композиційно-реквізитним вимогам, передбаченим нормами та встановлених практикою [7, с. 43]». Жанри документів відрізняються специфічними рисами, проте мають і спільні, які об'єднують їх в одну жанрову групу, підстиль, стиль.

Для ділових документів різною мірою значущими є риси, які можуть бути покладені в основу класифікації: за способом фіксації інформації, за змістом, за номінацією, за ступенем складності та особливостями організації тексту, за походженням, за призначенням тощо.

Наприклад, за територіальним походженням акти Гетьманщини поділяють на дві групи. Південно-східну групу становлять акти сотенних канцелярій Гадяцького, Лубенського, Миргородського, Переяславського і Полтавського полків,

північноукраїнську – акти сотенних канцелярій Київського, Прилуцького, Ніжинського, Стародубського та Чернігівського полків [5, с. 10]. У межах кожної із груп слід виокремлювати документи полкових та сотенних канцелярій окремих населених пунктів. Наприклад, чернігівське діловодство представлено виписами із книг Чернігівської ратуші, купчими, заставними, дарчими записами, актами про встановлення меж земельних володінь, універсалами, декретами та листами чернігівських полковників; виписами із книг Чернігівського полку, монастирськими діловими паперами, грамотами архієпископів та архімандритів [8, с. 62–64].

Дослідник В. Горобець вважає, що спільним для історичних та лінгвістичних класифікацій має бути поділ актів на офіційно-ділові та приватно-ділові. У межах цих груп науковець пропонує класифікувати документи за функціональним призначенням та соціально-юридичним статусом [4]. В. Горобець подає класифікацію українських актів XVIII ст. (див. табл. 1), яка, на нашу думку, може бути з певними змінами застосована і для упорядкування документації XVII ст.

Вітчизняні науковці С. Глушак, О. Дияк, С. Шевчук, М. Зубков вважають, що зміст документа, зокрема відношення записаної в документі інформації до предмета чи до напрямку діяльності, є найважливішою класифікаційною ознакою. За цією ознакою В. Панашенко акти XVII – XVIII ст. поділяє на 4 групи: 1) судові; 2) акти про купівлю-продаж; 3) заповіти, дарування; 4) інші акти поточних справ – скарги, прохання [8, с. 33]. На нашу думку, ця класифікація є схематичною і потребує розширення, а принципи номінації окремих її груп – однорідності.

Диференціацію жанрових форм офіційно-ділової стилістики сучасної української літературної мови традиційно здійснюють з урахуванням як позамовних, так і власне мовних чинників. Такий підхід передбачає виокремлення трьох підстилів: законодавчого, дипломатичного та адміністративно-канцелярського. Цей поділ варто застосовувати і до документів гетьманського періоду. Адже серед них можна умовно виділити документи дипломатичного

(договір, пакт), законодавчого (указ, акт, універсал, стаття, привілей, пункт, рішення, грамота, маніфест) та адміністративно-канцелярського (наказ, інструкція, промеморія, розписка, атестат, повістка, «розиск» тощо) характеру, хоча окремі з жанрових різновидів можуть бути поліфункціональними.

Таблиця 1.

Класифікація українських актів XVIII ст.

Актова документація					
Офіційно-службова			Приватна		
Урядово-адміністративна	Процесуально-юридична	Канцелярська	Пам'ятні записи	Записні книги	Листи
1. Директивно-розпорядча (універсал, указ, лист, ордер, інструкція, резолюція та ін.) 2. Виконавча (рапорт, донесення, іменний список та ін.) 3. Засвідчувальна (атестат, свідоцтво, паспорт (білет)) 4. Статутна (зобов'язання, правила) 5. Обліково-статистична (відомість, розписка, квитанція та ін.) 6. Інформаційно-публікаторська (промеморія, меморіал, оголошення)	1. Слідча («розиск» (інквізиція) та ін.) 2. Оповіщувальна (повістка, відкритий лист та ін.) 3. Процесуально-вирокова («доклад», присяга, декрет) 4. Апеляційна (протест, чолобитна) 5. Нотаріальна (копія, свідчі записи)	1. Персонально-ділова (опис справи, супровідний лист та ін.) 2. Довідково-інвентарна (протокол, опис майна, «выписка») 3. Реєстраційна (реєстрові книги)	Реєстр, «меморіал»	«Кныга запысная»	Лист (партикулярний)

У межах мовленнєвого жанру виокремлюють номінації окремих видів документів. Наприклад, відомість є жанром обліково-статистичної документації XVIII ст., у ній фіксувалися економічні дані. Виділяються такі різновиди та номінації відомостей: ревізійні, податкові, поземельні, інвентарні, грошово-видаткові [4, с. 41].

Ведення книг для запису вхідних та вихідних паперів, які за формуляром істотно не відрізняються від сучасних облікових книг-реєстрів, дозволяє класифікувати документи за напрямом на вхідні та вихідні.

Серед елементів реквізиту на титул і деяких документів XVIII ст. у верхньому куті аркуша міститься гриф «по секрету». Тому доцільною може бути класифікація документів за ступенем гласності на звичайні та секретні.

Крім того, документи XVII – XVIII ст. потрібно класифікувати за етапами їх створення на оригінали, виписи та витяги. Термін «випись» означав копію актів, занесених в офіційні книги, а витяг був різновидом випису – копією частин тексту того чи іншого документа. Останній за змістом, спрямуванням та викладом є прототипом довідки.

Отже, поліфункціональність та синкретизм документів другої половини XVII – першої половини XVIII ст. ускладнюють жанрово-стильову диференціацію офіційно-ділового стилю. Для класифікації документації важливо послуговуватися різними критеріями, оскільки значну кількість документів перехідних різновидів за окремими характеристиками не можна віднести до жодної із визначених груп. Подальшого вивчення потребують структурні компоненти документів другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Проблема речевих жанров / М. М. Бахтин // Бахтин М. М. Собрание сочинений в 7-ми томах / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Русские словари, 1996. – Т. 5 : Работы 1940-1960 гг. – С.159–206.
2. Гетьманщина // Советская историческая энциклопедия : в 16 т. / [гл. ред. Е. М. Жуков]. – М. : Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1963. – Т. 4 : ГААГА-ДВИН. – 215 с.
3. Горобець В. Й. Проблеми жанрово-стилістичної атрибуції актових джерел XVIII ст. / В. Й. Горобець // Рукописна та книжкова спадщина України : Археографічні дослідження

- унікальних архівних та бібліотечних фондів. – 1994. – Вип. 2. – С. 73–77.
4. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : зб. док. / [упоряд., авт. передм. та комент. В. Й. Горобець] ; відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К. : Наукова думка, 1993. – 392 с.
 5. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / [підгот. до вид. В. А. Передрієнко ; відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Наукова думка, 1976. – 416 с.
 6. Каштанов С. М. Очерки русской дипломатики : [монографія] / Сергей Михайлович Каштанов. – М. : Наука, 1970. – 502 с.
 7. Кушнерук С. П. Документная лингвистика (русский деловой текст) : учебное пособие / Сергей Петрович Кушнерук. – Волгоград : Издательство Волгоградского государственного университета, 1999. – 96 с.
 8. Панащенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України) / Віра Васиївна Панащенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 112 с.
 9. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории : [монографія] / Л. Н. Пушкарев. – М. : Наука, 1975. – 281 с.
 10. Словарь живого народного письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи / [сост. Ф. Пискунов]. – [2-е изд., испр. и знач. пополненное]. – К., 1882. – 304 с.
 11. Словник української мови : в 11-ти т. / [ред. кол. : І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка, 1971. – Т. 2. – 550 с.
 12. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови [Електронний ресурс] / Юрій Шевельов. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/shevelov/shev07.htm>

Стаття надійшла до редакції 22 січня 2013 року